

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 73 (4)/2024, s. 133–162

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2024.056>

MAŁGORZATA KONOPNICKA*

ADAM GÓRSKI**

Księgi kościelne (*Militärkirchenbücher*) jako źródło do historii wojskowości i badań nad historią regimentu dragonów nr 11 w latach 1741–1809

Church registers (*Militärkirchenbücher*) as a source
for military history and research on the history
of the 11th Regiment of Dragoons in the years 1741–1809

Streszczenie: W artykule przedstawiono księgi kościelne regimentu dragonów nr 11 znajdujące się w zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, należące do bogatego zbioru *Militärkirchenbücher*. Analizie poddano trzy księgi, które swoją zawartością obejmują okres 1741–1809 i prezentują główne elementy ruchu naturalnego oraz przejawy życia sakramentalnego: chrzty, małżeństwa oraz zgony żołnierzy regimentu i członków ich rodzin. Regiment stacjonował w Żaganiu, Zielonej Górze, Koźuchowie, Bytomiu Odrzańskim i Otyniu. Związek armii pruskiej z miejscami garnizo-

* Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, m.konopnicka@ih.uz.zgora.pl, ORCID: 0000-0001-6142-8332

** Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, adam.l.gorski@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0003-2544-4209.

nowymi jest w źródle dość wyraźny, dzięki czemu ma ono znaczenie dla historii regionalnej. Dużo większe walory wnosi jednak analiza źródła do historii wojskowości XVIII w., funkcjonowania armii pruskiej na Śląsku do 1809 r. oraz przede wszystkim do poznania w przyszłości specyfiki społeczności garnizonowej.

Słowa kluczowe: armia pruska na Śląsku w XVIII w., regiment dragonów nr 11, księgi kościelne, społeczność garnizonowa, życie sakramentalne

Abstract: This article presents church registers of the 11th Regiment of Dragoons located in the resources of *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin, which belong to the rich collection of *Militärkirchenbücher*. The content of three books was analysed, covering the period 1741–1809 and presenting the main elements of the natural movement and manifestations of church procedures: baptisms, marriages and deaths of soldiers of the regiment and their family members. The regiment was stationed in Żagań, Zielona Góra, Kozuchów, Bytom Odrzański and Otyń. The connection of the Prussian army with these garrison locations is relatively clear in the source, which renders it of great importance for regional history. However, the source is of much greater value for the analysis of the 18th century military history, i.e. when learning about the functioning of the Prussian army in Silesia until 1809 and, above all, about the specificity of the garrison community.

Keywords: Prussian army in Silesia in the 18th century, 11th Regiment of Dragoons, church registers, garrison community, church procedures

W bogatym zasobie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (dalej: GStA PK) znajdują się popularyzowane od pewnego czasu *Militärkirchenbücher*¹. Mowa o nich w zakładce przeznaczonej do skrótowego omówienia zasobu archiwum, w grupie tematycznej poświęconej armii pruskiej². Zachowane księgi kościelne armii pruskiej obejmują lata 1662–1945, a więc okres funkcjonowania armii staropruskiej i Nowej Armii. Ujmują one wszystkie rodzaje wojsk i zawierają infor-

¹ GStA PK, VIII. HA MKB. Należy dodać, że w krajach naddunajskich księgi są określane jako *Militärmatrirk*, czyli „matrykuły żołnierskie”.

² Szerzej: *Militär und Gesellschaft in Preußen. Quellen zur Militärsozialisation 1713–1806. Archivalien in Berlin, Dessau und Leipzig*, Th. 1–3, Hrsg. J. Kloosterhuis et al., Berno 2014.

macje głównie dotyczące urodzin, ślubów oraz zgonów żołnierzy pruskich w trakcie służby. Mogą się stać doskonałym źródłem do historii społecznej, podstawowym do badań genealogicznych, prozopograficznych, ważnym materiałem dla historii wojskowości, jak również mogą odegrać znaczną rolę w historii regionalnej miejscowości garnizonowych. *Militärkirchenbücher* wywodzą się ze służących do celów podatkowych, wojskowych i religijnych spisów ludności, co wpisuje je do kategorii źródeł demografii historycznej utrwalającej w pewien sposób ruch naturalny. Zakres tematyczny ksiąg armii jest niemalże tożsamy z księgami parafialnymi. Prezentowany artykuł stanowi przedstawienie informacji zawartych w księgach kościelnych i wskazanie na potencjalne wartości badawcze źródła w przyszłości, w tym możliwość zbadania określonej grupy społecznej, w danym przypadku społeczności wojskowych, ich życia sakramentalnego oraz relacji z ludnością cywilną.

Podstawową literaturą w przypadku ksiąg kościelnych armii pruskiej jest praca Alexandra von Lynckera³, w której autor skrótowo przedstawił historię staropruskich regimentów oraz dokładnie wyszczególnił źródła. Wolfgang Eger⁴ bardzo mocno opierał się na ustaleniach tego autora, nieco tylko zmieniając układ własnej pracy i dodając kilka nowych informacji. Z pewnością należy odnotować książkę Klausa Liwowsky'ego poświęconą śląskim księgom kościelnym armii pruskiej, w dużej mierze również odwołującą się do dorobku von Lynckera⁵. Kolejne prace nie stanowią już kompleksowe-

³ A. v. Lyncker, *Die altpreuussische Armee 1714–1806 und ihre Militärkirchenbücher*, Berlin 1937. Ponadto: idem, *Die Matrikel des preußischen Collegiums medico-chirurgicum in Berlin 1730 bis 1768*, „Archiv für Sippenforschung” 1934, Bd. 11, H. 5, s. 136; idem, *Die preußischen Ranglisten und Stammrollen als Hilfsmittel für die genealogische Militariaforschung*, w: idem, *Die preußische Armee 1807–1867 und ihre sippenkundlichen Quellen*, Berlin 1931.

⁴ W. Eger, *Verzeichnis der Militärkirchenbücher in der Bundesrepublik Deutschland. Nach dem Stand vom 30. September 1990*, Neustadt a. d. Aisch 1993; idem, *Verzeichnis der Militärkirchenbücher in der Bundesrepublik Deutschland. Neue Bundesländer – Römisch-katholische Kirche*, „Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft für das Archiv- und Bibliothekswesen in der evangelischen Kirche”, Bd. 23, Neustadt a. d. Aisch 1996.

⁵ K. Liwowsky, *Schlesische Militärkirchenbücher*, Selbstverlag 2011.

go ujęcia, jednak jak w przypadku Kurta Puschmanna⁶ i Richarda Rose'a⁷ należy wziąć je pod uwagę. Poza wymienionymi zagadnieniami *Militärkirchenbücher* są wzmiankowane głównie w efektach badań genealogicznych⁸. Literaturą bezpośrednio sprzęgniętą z prezentowanym tematem są niemieckie opracowania wojskowości pruskiej, wśród których prym wiodą prace m.in. Kurta von Piersdorffa, Curta Jany'ego, Güntera Gieraths oraz Hansa Bleckwenna⁹, a także nowsza literatura niemiecka omawiająca zagadnienia związane z armią staropruską według kluczy problemowych¹⁰.

Na początku wojny 30-letniej w każdym pieszym lub konnym regimencie niezależnie od wyznania żołnierzy przebywał duchowny, który po zakończeniu konfliktu wracał do swoich obowiązków parafialnych. Elektor Fryderyk Wilhelm I przed 1659 r.¹¹ rozkazał, by w każdym sztabie niższym służył przynajmniej jeden kapelan, następnie wzorem Szwecji wprowadził dla duchownych wyznania reformowanego i luterńskiego wojskowe władze zwierzchnie. W 1692 r. powołano do życia Konsystorz Polowy (*Feldkonsistorium*)¹², następnie w 1711 r. wydano regulamin dla tej instytu-

⁶ *Deutsches Geschlechterbuch*, Bd. 178, Limburg a. d. Lahn 1978; *Schlesisches Geschlechterbuch*, Bd. 4, Hrsg. K. Puschmann, Limburg a. d. Lahn 1978; R. Berger, *Truppen und Garnisonen in Schlessien 1740–1945*, Friedberg 1987.

⁷ R. Rose, *Die Kirchenbücher der evangelischen Kirchen Ost- und Westpreussens, nebst einem Verzeichnis der Militär-Kirchenbücher der Provinz West-Preussen und der katholischen Kirchenbücher der Diözese Ermland*, Vogt in Komm 1909.

⁸ *Genealogisches Handbuch bürgerlicher Familie*, Görlitz 1889.

⁹ K. von Piersdorff, *Soldatisches Führertum*, Bd. 1–15, Hamburg 1935–1942; C. Jany, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee*, Bd. 1–4, Berlin 1928; G. Gieraths, *Die Kampfhandlungen der brandenburgisch-preussischen Armee 1626–1807*, Berlin 1964; *Das altpreußische Heer. Erscheinungsbild und Wesen 1713–1807*, Bd. 1–18, Hrsg. H. Bleckwenn, Osnabrück 1971–1987.

¹⁰ *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Bd. 1, Hrsg. S. Kroll, K. Krüger, Münster–Hamburg–London 2000; *Die besetzte „res publica“. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, Bd. 3, Hrsg. M. Meumann, J. Rögge, Berlin 2006; *Militär und Religiosität in der Frühen Neuzeit*, Bd. 4, Hrsg. M. Kaiser, S. Kroll, Berlin 2004.

¹¹ W. Neugebauer, *Moderne Preussische Geschichte 1648–1947*, Bd. 2, Berlin–Boston 1981, s. 749–871.

¹² M. Richter, *Die Entwicklung und die gegenwärtige Gestaltung der Militärseelsorge in Preußen*, Berlin 1899, s. 1.

cji¹³. Kolejny, nowy regulamin został proklamowany 15 czerwca 1750 r.¹⁴ Spory o dochody między kapelanami polowymi a duchownymi świeckimi doprowadziły do rozdzielenia kompetencji duchownych polowych od kleru parafialnego, zaordynowano też konieczność ciągłego pobytu kapelana wojskowego w oddziałach¹⁵, w konsekwencji prowadziło to do powstania gmin wojskowych. Te wraz z jednostkami wojskowymi z czasem stały się samodzielne w kwestiach szafarstwa sakramentami, co z kolei wywołało konieczność prowadzenia specjalnych ksiąg kościelnych dla jednostek wojskowych¹⁶. Najstarsze księgi kościelne dla armii pochodzą jeszcze z końca XVII w., z 1694 r. zachowane są takowe dla garnizonu kołobrzelskiego¹⁷. Zakres treściowy *Militärkirchenbücher*, jak wspomniano, nawiązywał do kościelnych ksiąg metrykalnych¹⁸, upowszechnionych w XVI w., był też wypadkową polityki regulowania kwestii małżeństw wśród żołnierzy w elektoracie brandenburskim, a później w Królestwie Pruskim¹⁹. Od 1720 r. nie powoływano kaznodziei polowych spośród duchowieństwa cywilnego, podlegali oni odrębnej rekrutacji. Do zadań kapelana polowego oprócz udzielania sakramentów należał nadzór nad szkołami regimentowymi i garnizonowymi, lekcje dla konfirmantów oraz prowadzenie ksiąg

¹³ J. Ch. Lünig, *Corpus iuris militaris des Heil. Röm. Reichs*, Leipzig 1723, s. 905.

¹⁴ J. Langhaeuser, *Das Militär-Kirchenwesen im kurbrandenburgischen und königlich preussischen Heere seine Entwicklung und derzeitige Gestalt*, Metz 1912, s. 24.

¹⁵ Ibidem, s. 984–985.

¹⁶ Po pewnym czasie doszło do wykształcenia się kilku rodzajów ksiąg kościelnych dla wojska. Pierwszymi z nich były omawiane *Militärkirchenbücher* – przeznaczone dla jednostek walczących i służące im także wtedy, gdy przebywały one na kwaterach. Księgi kościelne regimentów (*Regimentskirchenbücher*) służyły tylko walczącym regimentom, czyli nie obejmowały jednostek pozaetatowych. Natomiast księgi kościelne oddziałów garnizonowych (*Garnisonkirchenbücher*), jak sama nazwa wskazuje, obejmowały jednostki garnizonujące w danym miejscu, niekiedy więc ujmowały np. kilka szwadronów. Dla formacji, dla których nie prowadzono tego typu zapisów, informacje o sakramentach powinny być zawarte w księgach parafialnych; J. Kloosterhuis, *Quellen und Schriften zur Militärgeschichte*, Bd. 3, Berlin 2008, s. X, XIII–XIV.

¹⁷ *Genealogisches Handbuch bürgerlicher Familien*, Görlitz 1889, s. XX–XXI.

¹⁸ Por. C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 100.

¹⁹ J. Ch. Lünig, op. cit., s. 898, 901, 904; M. Richter, op. cit., s. 14.

kościelnych armii²⁰. *Militärkirchenbücher* były własnością kapelana polowego, podczas wojny zabierał je on ze sobą, a po zakończeniu posługi w oddziale przekazywał je następcy.

O szerokim zastosowaniu ksiąg kościelnych sygnalizowano na początku tekstu. W literaturze podkreśla się zwłaszcza ich rolę w badaniach genealogicznych. Nie mówi się natomiast o ich możliwym znaczeniu w badaniach nad religijnym i sakramentalnym życiem regimentu. Zupełnie pominiętym aspektem jest również sięganie do ksiąg kościelnych w badaniach nad społecznością armijną w kontekście rodziny żołnierskiej, której podstawowe elementy ją współtworzące są w nich doskonale uwidocznione. Poza dynamiką zjawisk naturalnych zawieranie małżeństw, zwłaszcza narodziny i chrzest, przy którym podawane były nazwiska rodziców chrzestnych, bardzo często wywodzących się z tego samego szwadronu lub regimentu, powiązania między podwładnymi a dowódcami, którzy z żonami często zostawiali chrzestnymi dzieci, związki ze społecznością poza garnizonom – miejscowymi, którzy stawali się stałym elementem przestrzeni regimentowej, są informacjami o ogromnej wartości poznawczej dla socjologii grup społecznych. Należy też pamiętać o możliwym zastosowaniu ksiąg w demografii historycznej, choć w tym przypadku źródło z wielu przyczyn wymaga bezsprzecznie stosownej komparatystyki. Poza informacjami o poszczególnych faktach demograficznych księgi nie mogą stanowić źródła do poznania procesu wzrostu ludności garnizonowej m.in. z powodu notowania chrztów, a nie narodzin, nie mówią też o stanie faktycznym ludności w jednostce wojskowej. Adnotacje o zgonach są stosunkowo późno wprowadzone i często niepełne. Podstawowym mankamentem źródła jest brak ciągłości zapisu spowodowany wojnami. Bardzo trudno uzyskać obraz pełnej rodziny z powodu wyżej już wskazanych późnych wpisów o zgonach, braku list poległych w konfliktach lub częstych narodzin zwłaszcza pierwszych dzieci jeszcze przed wstąpieniem na służbę. W takich sytuacjach w sukurs powinny przyjść kościelne księ-

²⁰ F. Wienecke, *Das preussische Garnisonschulwesen*, Berlin 1907, s. 55–63; J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, Gütersloh 1927, s. 100; W. Neugebauer, *Absolutistischer Staat und Schulwirklichkeit in Brandenburg-Preussen*, Berlin 1985.

gi metrykalne, które pomagały również w przypadkach, kiedy ślub został zgłoszony przez ojca nupturientki.

Prezentowane księgi kościelne armii staropruskiej obejmują lata 1740–1809 i dotyczą regimentu dragonów nr 11²¹. Zostały wybrane z dwóch po-

²¹ Na początku 1741 r. gen. mjr Ernst Christoph von Nassau (1686–1755) otrzymał od króla pruskiego rozkaz utworzenia regimentu dragonów. Do nowo tworzonej jednostki przeszli niektórzy oficerowie z wojska saksońskiego, m.in. późniejszy gen. por. von Kyaú. Organizacja jednostki odbywająca się na terenie Krosna, Zielonej Góry i Koźuchowa postępowała tak szybko, że już pod koniec kwietnia 1741 r. generał dysponował 600 ludźmi. Mocą rozkazu z 21 czerwca tego roku regiment liczył pięć szwadronów (37 wyższych oficerów, 75 podoficerów, ponadto w skład jednostki weszli: jeden sztabowy trębacz, 15 trębaczy szwadronowych, pięciu felczerów polowych, pięciu kowali, siedmiu członków sztabu niższego, 720 szeregowych oraz 751 koni; *Kurzgefasste Stamm- und Rangliste aller Regimenter der Königlich-Preussischen Armee von deren Stiftung an bis Ende 1790*, Bd. 1, Berlin 1788, s. 9). Regiment dragonów nr 11 noszący w latach 1741–1755 nazwę głównodowodzącego otrzymał białe mundury z żółtymi wyłogami (E. Lange, *Die Soldaten Friedrich's des Grossen*, Leipzig 1853, s. 318–323). W tym samym roku oddział wziął udział w oblężeniu Nysy, 5 marca 1742 r. generał z żołnierzami pokonał przełęcz Napajedla, za co został odznaczony Orderem Pour le Merite. Po pierwszej wojnie śląskiej regiment dragonów udał się do swoich miejsc garnizonowania w Żaganiu, Zielonej Górze, Koźuchowie, Szprotawie, Otyniu i Bytomiu Odrzańskim. W drugiej wojnie śląskiej regiment wszedł w skład awangardy księcia von Anhalt-Dessaua. Po zdobyciu Pragi gen. von Nassauowi powierzono osobny korpus, w skład którego wchodził również regiment dragonów nr 11. Wraz z nim wyparł wroga z Taboru, Czeskich Budziejowic, wsparł korpus gen. von Einsiedela, następnie zajął m.in. Kolin, Racibórz oraz brał udział w bitwie pod Strzegomiem-Dobromierzem. Po bitwie pod Kolinem dowodził korpusem, wyparł wroga z Paczkowa, Prudnika, Głubczyc, Opawy (G. Gieraths, op. cit., s. 256–258; E. Lange, op. cit., s. 319–320; C. Jany, *Geschichte der Königlich...*, Bd. 1, s. 43, 79, 81, 161, 163). Dowodził dragonami do śmierci. Jego następcą został płk Christoph Ludwig von Stechow (1698–1772), podczas przejścia jednostki podniesiony do stopnia generała majora, który zasłużył się podczas bitwy pod Kesseldorf (1745 r.) i Lutynią (1757 r.). W marcu 1758 r. ze względu na zły stan zdrowia otrzymał pozwolenie na opuszczenie armii (A. B. König, *Christoph Ludwig von Stechow*, w: *Biographisches Lexikon aller Helden und Militairpersonen*, Bd. 4, Berlin 1791, s. 29). Dowodzenie przejął płk Leopold Johann von Platen (1726–1780), syn gen. kawalerii Hansa Friedricha von Platena (1668–1743), dla odróżnienia od słynnego ojca regiment nazywano wówczas „Jung Platen”. Brał udział w bitwie pod Kunowicami (1759 r.), podczas której został ranny. Po sromotnie przegranej przez Prusaków bitwie pod Maxen (1759 r.) za poddanie wojsk i dostanie się do niewoli austriackiej został skazany przez sąd wojenny, odszedł z armii w 1770 r. (idem, *Leopold Johann von Platen*, w: *Biographisches Lexikon*, Bd. 3, Berlin 1790, s. 173; E. Lange,

wodów. Pierwszym z nich jest pełen obraz małżeństw i chrztów w tym regimencie od chwili jego erygowania do rozpadu armii pruskiej w 1806 r., co w przypadku ksiąg kościelnych armii pruskiej innych jednostek nie jest częste²². Po drugie, informacje w nich zawarte posłużyły w badaniach regionalnych, których wyniki zostaną przedstawione w osobnym opracowaniu. Księgi omawianego regimentu obejmują trzy odrębne jednostki inwentarzowe. W pierwszej z nich mieści się wykaz chrztów z lat 1741–1768 i ślubów zawartych w latach 1742–1768, ponadto umieszczono w niej wy-

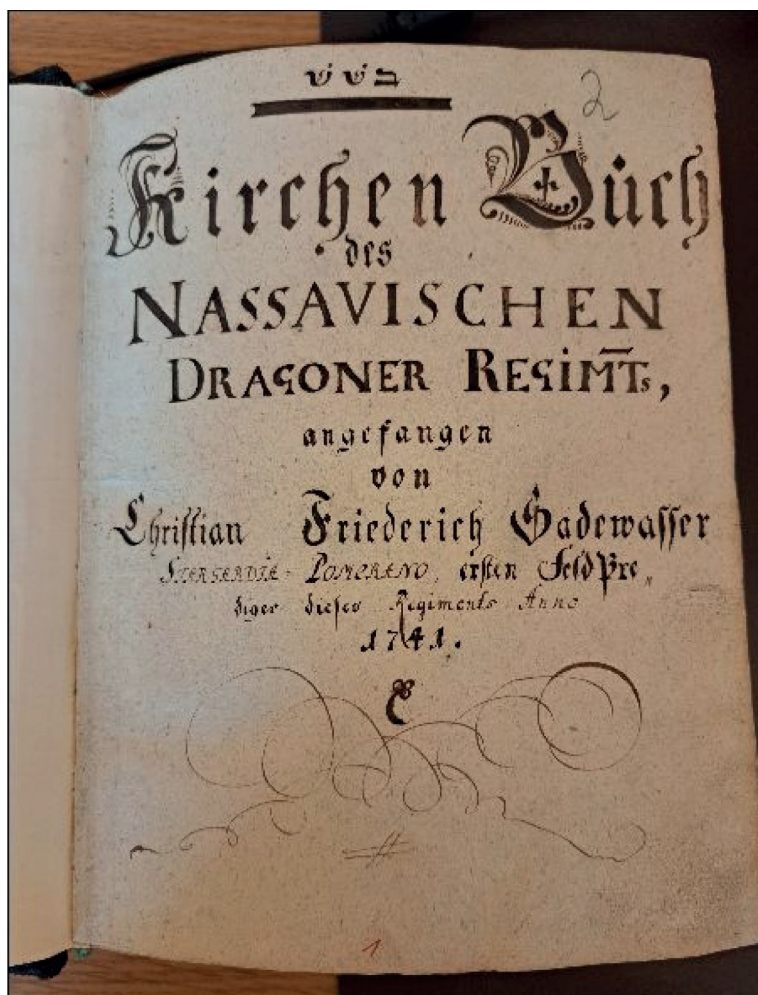
op. cit., s. 320; G. Gieraths, op. cit., s. 256). W trakcie wojny siedmioletniej (1756–1763) dragoni brali udział w bitwach: pod Pragą, Kolinem, Lutynią (1757 r.), pod Hochkirch (1758 r.), Kunowicami i Stolpen (1759 r.) oraz pod Torgau w 1760 r. Kolejnym szefem regimentu w 1770 r. został gen. mjr Franz Gustav von Mitzlaff (1707–1789), którego po osmiu latach odwołano z powodu braku posłuchu w regimencie. Należy dodać, że w tym czasie regiment nie brał udziału w kampaniach wojennych (idem, *Franz Gustav von Mitzlaff*, w: *Biographisches Lexikon*, Bd. 3, Berlin 1790, s. 49; L. von Zedlitz-Neukirch, *Neues preussisches Adels-Lexicon*, Bd. 3, Leipzig 1837, s. 415). Te rozpoczęły się już w 1778 r. wraz z bawarską wojną o sukcesję (1778–1779). Regimentem dragonów nr 11 dowodził wówczas gen. mjr Friedrich Leopold von Bosse (1719–1802). Żołnierze brali udział w potyczce pod Rohenicami i miejscowością Králova Lhota. W 1790 r. w związku z napięciem w stosunkach prusko-austriackich nastąpiła mobilizacja armii pruskiej na Śląsku, w której regiment uczestniczył pod wodzą gen. mjr. Carla Wilhelma von Tschirsky'ego (1735–1803), szefa jednostki w latach 1789–1793. W 1791 r. Tschirsky został generalnym inspektorem kawalerii dolnośląskiej. Na lata dowodzenia von Tschirsky'ego oraz jego następcy gen. por. Ludwiga Ernsta von Voßa (1734–1811) przypadł konflikt z Francją (1792–1795). Podczas dowodzenia gen. von Tschirsky'ego jednostka stoczyła bitwę pod Kirn (1793 r.), natomiast pod wodzą gen. von Voßa brała udział w potyczkach m.in. w 1794 r. pod Bosenheim, Inkebach, Trippstadt oraz w bitwie pod Winnweiler. Ostatnim dowodzącym regimentem dragonów nr 11 był gen. por. August Friedrich Erdmann von Krafft (1748–1822). Objął on komendę w 1806 r., w trakcie kolejnego starcia z napoleońską Francją, które tym razem po przegranej bitwie pod Jeną zakończyło się kapitulacją regimentu 28 października 1806 r. pod Prenzlau. Nieliczni pozostali żołnierze jednostki w 1808 r. zostali wcieleni do 1 wschodniopruskiego regimentu dragonów (C. Jany, *Armia Fryderyka Wielkiego. Od zakończenia wojny siedmioletniej do śmierci Fryderyka Wilhelma II*, Oświęcim 2018, s. 116, 123–126, 276–288; R. Berger, op. cit., s. 29–30).

²² Wśród wielu *Militärkirchenbücher* zgromadzonych w GStA PK niewiele jest regimentów z pełnym wykazem sakramentów obejmujących cały okres funkcjonowania jednostek, w większości przypadków dominują rejestry samych chrztów.

kaz opłat za zaświadczenia o zawarciu związku małżeńskiego, wykaz środków należących do kasy kościelnej regimentu oraz informacje o królewskich zarządzeniach dotyczących Konsystorza Połowego. Druga jednostka mieści rejestr chrztów z lat 1767–1806, wykaz ślubów udzielonych w latach 1767–1806 oraz rejestr zmarłych z lat 1798–1806. Ostatnia, najmniejsza, przechowuje informacje o szwadronie szprotawskim z lat 1802–1809 i zawiera szczątkowe informacje o ślubach (1803–1809), chrztach (1802–1809) oraz zmarłych (1802–1809). Źródło w warstwie formalnej przedstawia pismo neogotyckie w języku niemieckim. Stan zachowania wszystkich trzech jednostek jest bardzo dobry.

Zapisy prowadzone w księgach kościelnych regimentu dragonów nr 11 obejmowały lata 1741–1809. Jak wspomniano, autorami wpisów – twórcami źródła – byli kolejni kapelani połowi regimentu. Każdego z nich przed angażem egzaminował i wyświęcał główny kapelan połowy armii, na stanowisko powoływał szef regimentu, który po odejściu duchownego był zobowiązany do zgłoszenia tego faktu. Czas na powołanie nowego kapelana wynosił dwa miesiące²³. W ciągu 68 lat rejestr sakramentów w prezentowanej jednostce prowadziło dziewięciu duchownych. O zmianie notującego świadczył inny charakter pisma. W analizowanych źródłach ustalono nazwiska pięciu piszących, natomiast autorzy źródła z lat 1765–1768, 1790–1792, 1792–1795 oraz ostatniej z omawianych ksiąg nie pozostawili po sobie nazwisk. Najlepiej rozpoznany twórcą spisów był pierwszy kapelan regimentu Christian Friedrich Sadewasser, którego odbiorca pozna je na wstępie pierwszej księgi, na stronie tytułowej widnieje bowiem zapis: „Księga kościelna regimentu dragonów von Nassau, rozpoczęta w 1741 r. przez Christiana Friedricha Sadewassera ze Stargardu na Pomorzu, pierwszego kaznodzieję połowego tego regimentu” (fot. 1).

²³ *Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft und Geschichte des Krieges*, Bd. 96, Berlin 1856, s. 87.

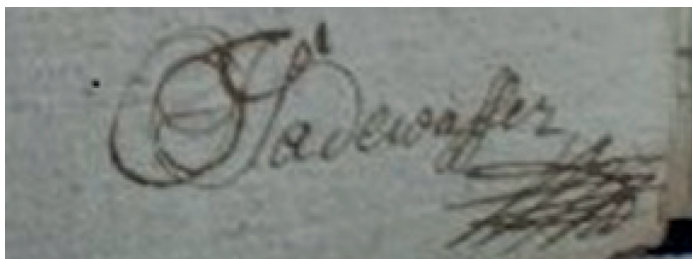

Fot. 1. Strona tytułowa książki kościelnej armii pruskiej regimentu dragonów nr 11

Osoba Sadewassera pojawia się w literaturze kilkakrotnie z racji piastowanego przez niego od 1751 r. stanowiska radcy w Nadkonsystorzu Luterzańskim (Lutherisches Oberkonsistorium)²⁴. Jego notatki w księdze

²⁴ M. Pockrandt, *Biblische Aufklärung. Biographie und Theologie der Berliner Hofprediger August Friedrich Wilhelm Sack (1703–1786) und Friedrich Samuel Gottfried Sack*

odznaczały się dużą skrupulatnością, jego charakter pisma był niemalże kaligraficzny, stosował odstęp, wyróżniał nazwiska. W 1750 r. zapisy kapelana nieco się zmieniły. Stały się bardziej lakoniczne, autor już nie był taki dokładny, częściej korzystał ze skrótów, np. imion, choć zachował układ graficzny notatek. Wiadomo, że miało to związek ze zmianami w jego życiu. Ostatni dokonany przez niego zapis chrztu widnieje pod datą 5 marca 1751 r. Jak wspomniano, w 1751 r. Sadewasser został nowomarchijskim radcą, ponadto inspektorem i pastorem w Kostrzynie, rok później ożenił się z wdową Christianą Sophią Köppen, z którą doczekał się pięciorga dzieci²⁵.

Fot. 2. Podpis pierwszego kapelana regimentu Christiana Friedricha Sadewassera

Pierwszą z omawianych ksiąg kościelnych regimentu otwierają chrzty z lat 1741–1768²⁶. Przez ponad 10-lecie wpisów dokonywał wspomniany Christian Friedrich Sadewasser. W rejestrze podawał datę dzienną, miejsce urodzenia i miejsce chrztu, które czasami nie były takie same, poza personaliami ojca niekiedy dodawał informację o jego pochodzeniu, odnotowywał stopień wojskowy i nazwę jednostki, następnie wprowadzał dane matki oraz personalia rodziców chrzestnych. W pierwszym roku służby kapelan udzielił chrztu jednemu dziecku, w drugim roku nie zanotował

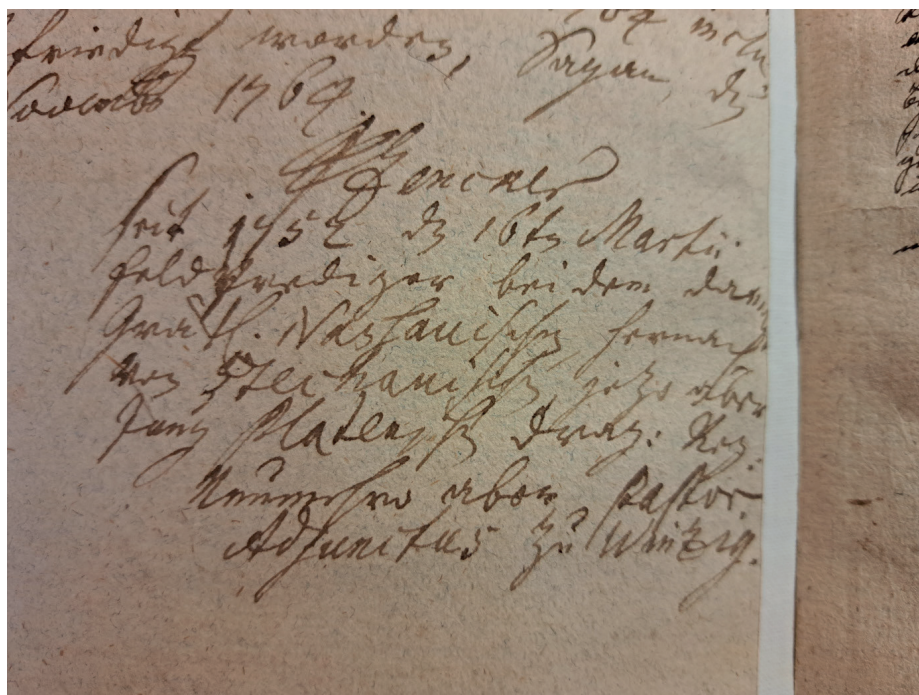
(1738–1817), Berlin 2003, s. 19; U. Wiggermann, *Woellner und das Religionsedikt Kirchenpolitik und kirchliche Wirklichkeit im Preussen des späten 18. Jahrhunderts*, Tübingen 2010, s. 59, 63.

²⁵ J. J. Spalding, *Gedächtnißpredigt auf Chr. Fried. Sadewasser*, Berlin 1770, s. 1–46, zwłaszcza 38–40; B. Koerner, *Genealogisches Handbuch bürgerlicher Familien*, Bd. 2, Görlitz 1910, s. 332.

²⁶ GStA PK, VIII. HA MKB, sygn. 2000.

chrztów. Należy dodać, że był to okres pierwszej wojny śląskiej (1740–1742). Po zakończeniu konfliktu nastąpił wzrost rozdawnictwa tego sakramentu. W 1743 r. Sadewasser ochrzcił łącznie ośmioro dzieci. W marcu tego roku kapelan udzielił chrztu Christophowi Augustowi Gottliebowi von Schälenowi, urodzonemu w Szprotawie, którego ojcem był por. Carl von Schälen, matką Sophie von Schälen, z domu baronówna von Kyaú, należąca do rodziny komendanta regimentu barona Friedricha Wilhelma von Kyaú. Należy pamiętać, że do garnizonów trafiały niekiedy całe rodziny żołnierzy. Chrzestnymi w przypadku urodzin potomków znamienitych dowódców bywali zazwyczaj czołowi przedstawiciele armii, dowódcy regimentów. W tym przypadku chrzestnym został gen. mjr Christoph Ernst von Nassau, kolejnymi byli: kpt. Gabriel Monod von Froideville, baron von Stosch, oraz żona gen. mjr. von Nassaua. W 1744 r. ochrzczono 15 dzieci, jedno z nich – Augustinus Albertus Gottlob urodził się w kwaterze marszowej Zum Goldene Stern w pobliżu miejscowości Svojšice w Czechach. W następnym roku, podczas trwania drugiej wojny śląskiej, udzielono sakramentu chrztu 4 dzieciom, w tym dziewczynce urodzonej w obozie pod Koszęcinem na Górnym Śląsku, pozostali 3 chłopcy przyszli na świat również na szlaku wojennym regimentu: w Głubczycach i Opawie. Po wojnie zanotowano nieznaczny wzrost liczby urodzeń związany z końcem konfliktu wojennego i powrotem jednostki do baz macierzystych. Spośród 8 niemowląt 1 chłopiec pochodził ze związku *ex pramaturio concubin*, a więc pozamałżeńskiego. Tego typu adnotacja pojawiła się po raz pierwszy w zapisach. W 1747 r. urodziło się 17 dzieci – 12 z nich przyszło na świat w Żaganiu, 1 w Szprotawie, 1 w Mirocinie Średnim, 1 w kwaterze kantonu w Niedoradzu pod Otyniem, przy jednym urodzeniu dopisano informację *Nothentauf* – chrzciny z konieczności, co odnosiło się do stanu zdrowia dziecka. Również tego typu informacja pojawiła się po raz pierwszy. W następnym roku odnotowano także 17 chrztów, w kolejnym o 2 chrzty więcej, natomiast w 1750 r. – 23, z czego 10 dzieci urodziło się w Żaganiu. W 1751 r. na świat przyszło 14 dzieci, wszystkie były z Żagania. W 1752 r. w regimencie służył już inny duchowny. Prowadził księgi do 1764 r. włącznie. Swoją tożsamość ujawnił w dalszej części księgi przy okazji relacji ze stanu kasy kościelnej. Pod relacją umieścił swoje nazwisko: Bencker. Z notatki wiadomo, że pełnił funkcję pastora pomocniczego w Wińsku, co jest

rzeczą dość zaskakującą, zważywszy na fakt, że starano się ściśle rozdzielać funkcje duchownych wojskowych i świeckich.

Fot. 3. Podpis kapelana Benckera, drugiego autora księgi kościelnej regimentu

Niestety nie cechowała go już staranność poprzednika, brakowało odstępów między urodzeniami, jednak notatki zawierały komplet informacji: datę dzienną, dużo częściej niż u Sadewassera godzinę, autor nie podawał miejsca, natomiast rozbudował informacje o rodzicach chrzestnych, gdyż poza imieniem i nazwiskiem prawie u wszystkich mężczyzn notował stopień wojskowy, a przy kobietach chrzestnych zawód męża. Pracował najprawdopodobniej do 1765 r. Początek jego pracy duszpasterskiej przypadł na zwyczaję liczby chrztów. W 1752 r. urodziło się 23 dzieci, w kolejnym roku przyszło na świat 18 dzieci, w 1754 r. – 22 dzieci, w tym 15 maja w Żaganiu trojaczki płci żeńskiej. W 1755 r. odnotowano 18 narodzin –

8 chłopców i 10 dziewczynek. W 1756 r. notatki ustały 13 sierpnia, do tego momentu wpisano 9 dzieci. Pod koniec sierpnia wybuchła wojna siedmioletnia. W 1760 r. wprowadzono dane 1 dziewczynki, w kolejnym roku chłopca. Do zapisów powrócono ponownie w 1763 r., kiedy odnotowano urodziny 2 chłopców. Jednym z urodzonych było dziecko głównodowodzącego regimentem: „10 kwietnia po południu między 2 a 3 godz. urodził się w Zielonej Górze i 20 tego miesiąca został przeze mnie ochrzczony Heinrich Ferdinand August Eugen Carl. Jego ojcem jest wysoko urodzony Leopold Johann von Platen, Jun. generał major kawalerii i szef regimentu, matką wysoko urodzona Dorothea z domu von Eickstädt”. Rodzicem chrzestnym został książę Henryk Pruski, poza nim duchowny przedstawił 20 osób w roli chrzestnych. Z notatki autora wynikało, że niektórzy ze wspomnianych odgrywali tę rolę honorowo i nie pojawili się na chrzcie (wśród nieobecnych na pierwszym miejscu znajdował się wyżej wzmiankowany książę Henryk, ponadto książę August Ferdynand Hohenzollern, książę August Wilhelm von Bevern, książę Eugen von Württemberg, gen. por. Carl von Seydlitz oraz dyrektor Legnickiej Akademii Rycerskiej von Prittwitz). W kolejnym roku wojny odnotowano urodziny 2 dziewczynek. W 1765 r. pojawił się nowy kapelan. Nie pozostawił po sobie śladu identyfikującego. Pisał maczkiem, zupełnie bez odstępów między linijkami, podkreślał imię dziecka i nazwisko ojca. Treść zapisu nadal pozostawała taka sama. W pierwszym roku jego pracy urodziło się 11 dzieci, w roku następnym – 12, w 1767 r. nastąpił wzrost chrztów – 23 i w 1768 r. – 22. Zapisy księgi dotyczące chrztów zakończono 22 listopada 1768 r.

Kolejną część księgi poświęcono ślubom. Podobnie jak w przypadku chrztów, ten sakrament w latach 1742–1752 wpisywał Christian Friedrich Sadewasser. Notatki były prowadzone wraz z uwzględnieniem wszystkich istotnych wiadomości. Przykładem niech będzie pierwszy wpis z 1742 r.: „23 stycznia wzięli przede mną ślub w Ochli Johann Georg Seyditz, podoficer w szwadronie kapitana von Froideville z panną Anną Rosiną Rathmann, córką Georga Rathmanna z Jarogniewic”. Nazwiska nupturientów podkreślono czerwonym atramentem. W 1743 r. zapis stawał się dokładniejszy, tzn. podawano imię, nazwisko żołnierza, stopień i jednostkę, ale też imię i nazwisko ojca oraz jego zawód, ponadto notowano imię i nazwisko matki. Podobnie postępowano odnośnie do panny młodej. Do końca

kadencji Sadewassera liczba zawartych związków małżeńskich bardzo się zmieniała. Przykładowo w powyższym roku zawarto 18 ślubów, po czym ta liczba spadła do 1, co jednoznacznie możemy tłumaczyć trwającym konfliktem zbrojnym. Po jego zakończeniu w 1746 r. pobrało się już 20 par, w kolejnym roku – 49, natomiast w 1748 r. – aż 61. Później liczba nieznacznie się obniżyła. W 1752 r. Sadewassera zastąpił Bencker. Wymienianie nazwisk nowożeńców poprzedzał sformułowaniem: „w tym miesiącu zaświadczenie ślubu dostali”. Było to związane z tzw. *Trauschein*, czyli dokumentem poświadczającym ślub. Kwestie małżeństw żołnierzy były przedmiotem licznych regulacji ustawodawczych w państwie pruskim już od połowy XVII w.²⁷ Szczególną wagę przykładano do otrzymania zezwolenia na ślub od zwierzchnika jednostki²⁸, jego brak skutkował surowymi karami²⁹. Pieniądze za wydanie zaświadczeń (6 talarów), których udzielał kapelan, trafiały do kasy regimentowej. Niekiedy, gdy kilku żołnierzy z jednego szwadronu brało ślub, w rejestrze zaznaczano, że wszyscy byli np. ze szwadronu kapitana von Bassewitza. W 1752 r. kapelan udzielił sakramentu 39 parom, w roku następnym – 31. W 1754 r. pobrały się 43 pary, z tego aż 20 zawarło związek w sierpniu. W roku kolejnym ze względu na trwającą wojnę tempo zaślubin spadło, ślub wzięło 27 par. W 1756 r. duchowny udzielił ślubu na trasie przemarszu wojsk, np. w Reichenbach obok Freibergu w Saksonii. Wówczas pobrało się 10 par. Do 1759 r. wojna uniemożliwiała zawieranie sakramentalnych związków, w tym roku 1 para zdecydowała się na ślub, w roku kolejnym – 2 pary. Wraz z wygasaniem konfliktu ta liczba zaczęła powoli rosnąć. W 1761 r. było już 6 par. W 1762 r. przy jednej z 9 par nowożeńców pojawiła się notatka ze stycznia 1762 r., w której mowa, że pod nieobecność autora źródła przed pastorem ze szwadronu von Pelenscha ślub wziął wachmistrz Mierschke od mjr. Barnicka, co potwierdzało zasadę zastępstwa kapelanów. W styczniu 1763 r. na kwaterze zimowej w Chemnitz przed prowadzącym księgę ślub wzięło 13 par z łącz-

²⁷ J. G. Bertoch, *Das besondere Recht in Ehe- und Schwängerungs-Sachen der Soldaten*, Zitten 1729, s. 60–68.

²⁸ Ibidem, s. 75; J. Ch. Lünig, op. cit., s. 116; B. Engele, *Soldatenfrauen in Preußen. Eine Strukturanalyse der Garnisonsgesellschaft im späten 17. und 18. Jahrhundert*, Münster 2005, s. 55, 64.

²⁹ J. G. Bertoch, op. cit., s. 97–142.

nej liczby 50. W dobie wojny siedmioletniej coraz więcej kobiet pochodziło z odległych miejscowości, zazwyczaj pokrywających się ze szlakiem bojowym regimentu. Wzrosła też liczba wdów ponownie wступujących w związek małżeński, niestety nie odnotowywano, czy były to wdowy po żołnierzach. W 1763 r. kapelan umieścił interesującą notatkę o legitymizacji, czyli prawnym uznaniu dzieci pozamałżeńskich, tj. nadaniu im nazwiska i herbu ojca. Najczęściej występowali o nie oficerowie związani z kobietami niższego stanu³⁰, np. wysoko urodzony mjr Friedrich August von Saher przed ślubem miał dzieci z mieszczką Marianą Charlottą Scholtz. Zwrócił się do króla o uznanie potomków, a następnie ożenił się z długoletnią partnerką. Z ostatnim rokiem wojny siedmioletniej i okresem powojennym związany był znaczący wzrost liczby małżeństw. W kolejnych latach rozdawnictwo tego sakramentu przedstawiało się następująco: w 1764 r. – 59 udzielonych związków, w 1765 r. – 68, w 1766 r. – 68, w 1767 r. – 82, a w 1768 r. – 42. Zwraca uwagę zwłaszcza 1767 r., kiedy kapelan połowy udzielił rekordowej liczby ślubów.

Następne części omawianego źródła odróżniają go od typowych *Militärkirchenbücher*, ponieważ oprócz chrztów i ślubów (w niektórych księgach notowano dodatkowo konfirmacje) zawarto w nich m.in. sprawozdania finansowe dotyczące przychodów z zaświadczenia o ślubie, wspomnianego już *Trauschein*. Prowadzący księgę zastosował w tym przypadku układ tabelaryczny. W pierwszej kolumnie notował pełną datę zdarzenia. Sade-wasser rozpoczął tę część 11 lutego 1743 r. W drugiej, najszerzej kolumnie umieszczał zasadnicze treści: nazwisko przełożonego – w pierwszej adnotacji dotyczyła ona kapitana von Herzberga, dowódcy szwadronu przybocznych dragonów, oraz dane osobowe żołnierzy, którym wydano zaświadczenia (dragoni: Christoph Bruntzel, Hans Christoph Aricker, Christian Rosse oraz Tobias Gras). Nazwiska osób, którym kapelan wydawał *Trauschein*, podkreślono innym kolorem. Trzecia kolumna służyła do wyszczególnienia kwot podawanych w talarach reńskich. Opłata za dokument, jak wspomniano, wynosiła 6 talarów. Każdą stronę zamykało podsumowanie zgromadzonych środków.

³⁰ M. Konopnicka, *Oficer – urzędnik – dworzanin. Kariery szlachty śląskiej w państwie pruskim (1740–1806)*, Zielona Góra 2014, s. 201.

		1743.
	Anno 1743.	
2 ^{te} Febr.	Jahr von dem Herr Hauptmann v. Berthberg, Land des Reiches angesetzt den geistung ansetzen, von solchem Diagonen von der Zeit bedrohen	
	<u>Christoph Brandes</u> - - -	6.
	<u>Hans Christoph Treiser</u> -	6.
	<u>Christian Rose</u> - - -	6.
	<u>Sobias Gräb</u> - - -	6.
13 ^{te} Junij	Jahr von dem Diagonen <u>Leib</u> von der Herr Major v. Lammberg geadt ansetzen und Reiches ge	6.

	geadt ansetzen und Reiches ge	6.
13 ^{te} Junij	Jahr von dem Diagonen <u>Sacob Ruck</u> von der Herr Hauptmann v. Kasper geadt ansetzen v. Reiches geist -	6.
13 ^{te} Julij	Jahr von dem Diagonen <u>Johann Treich</u> <u>rich Brandes</u> von der L. Lammberg ansetzen und Reiches geist	6.
13 ^{te} Oktob	Jahr ansetzen von der Herr Bd. Lamm v. Lammberg geadt, von der L. Lamm goner, <u>Johan Balthasar Mathias</u> - -	6.
	<u>Summa</u>	48
	315	

Fot. 4. Opłaty za zaświadczenia o ślubie

W 1743 r. wydano dokument dla 21 osób. W 1744 r. wystawiono ich 18, w 1745 r. – 1, w kolejnym roku – 31, ale ślubów odbyło się w tym roku tylko 20. Prawdopodobnie 11 dokumentów dostały osoby, które rok wcześniej zawarły związek, a z racji trwających działań wojennych nie otrzymały stosownych papierów. Kolejna nieścisłość pojawiła się w 1747 r., kiedy wystawiono 21 świadectw, podczas gdy ślubów udzielono 49. Wytłumaczenie tego znajduje się w dopisku: „Zgodnie z rozkazem JKM od miesiąca sierpnia nie pobiera się opłat za ślub, tak więc wpływy do kasy wraz z tą datą ustają. Stan na 8 grudnia 1747 r. wynosi 119 talarów reńskich, 14 groszy. Środki zostały przekazane do kasy królewskiej. Wpływy do tej pory wynosiły 426 talarów, wydatki 206 talarów i 9 groszy, pozostało 219 talarów. Ekscelencja podjął 100 talarów, czyli jest 119 talarów 14 groszy”. Zaniechanie poboru opłat za śluby miało związek z polityką populacyjną Fryderyka II, po dwóch wojnach śląskich doszło bowiem do znacznego spadku liczby ludności spowodowanej stratami ludnościowymi, co z kolei obniżyło liczbę rekrutów³¹. Opłata za zawarcie małżeństwa stanowiła duże obciążenie dla żołnierza. Prowadziło to często do odwołania, zaniechania ślubu lub do matactw. Do 6 talarów trzeba było dodać 1 talara za ceremonię oraz 6 groszy za proklamację³².

Do omawianego wykazu załączono na następnej stronie dwie interesujące notatki rzucające światło na gospodarkę finansami jednostki. Pierwsza z nich mówiła o tym, że w 1756 r. spuścizna regimentu w wysokości 240 talarów została przekazana w celu pomnożenia zysków gospodarzowi o nazwisku Lorlenz z Kozuchowa na 5%, rocznie dawało to 13 talarów i 15 groszy. Do 1764 r. zgromadzono 108 talarów. Dopisek autorstwa Benckera zawierał propozycję, by przekazać te pieniądze na hipotekę do Gospody Kozuchowskiej przy Bramie Głogowskiej, a z odsetek utrzymywać w szkole parafialnej dwóch biednych chłopców. Kolejna niedatowana notatka informowała, że zaoszczędzone środki przekazano gen. mjr. von Stechowowi i km. von Winterfeldowi.

³¹ Rozkaz dotyczący zaniechania poboru opłat: *Instruktion für Generaldirektorium vom 20. Mai 1748*, w: *Acta Borussica. Denkmäler der Preussischen Staatsverwaltung im 18. Jahrhundert*, Bd. 7, Hrsg. G. Schmoller, O. Hintz, Berlin 1904, s. 603.

³² B. Engele, op. cit., s. 65, 85.

Wydatkowanie opłat za zaświadczenia o ślubie było kolejną i – należy dodać – nietypową dla ksiąg kościelnych pozycją w prezentowanym źródle. Informacje w niej zawarte obejmują lata 1741–1775, a więc sięgają dużo dalej niż relacje o chrztach oraz ślubach. Stanowią kontynuację historii regimentu dragonów nr 11 i dotyczą wydatków przeznaczanych na kupno hostii i wina mszalnego. Jak wszystkie dotychczas omawiane części, także tę rozpoczął Sadewasser. W tabeli z dwiema kolumnami zamieścił opis wydatków oraz wyszczególnił kwoty. Część opisowa poza rozchodem środków dokumentuje życie religijne dragonów, szczególnie interesujące są początkowe relacje. Pierwszy wpis z 1741 r. mówił o pobycie regimentu we Wrocławiu i komunii w tym mieście, dla udzielenia której kapelan wypożyczył *vasa sacra* z wrocławskiego kościoła św. Elżbiety, regiment nie posiadał wówczas własnego kościoła. Zapisom nie towarzyszyły datyienne, wpisywano jedynie miesiąc, msze odprawiano w miarę możliwości generowanych sytuacją na froncie. Niekiedy Sadewasser podawał liczbę konfirmantów (np. 160 osób przyjmujących komunię we Wrocławiu), czasem w ogólnych słowach odnosił się do miejsca aktualnego stacjonowania jednostki, np. „udzieliłem komunii w obozie na Górnym Śląsku szwadronowi przybocznemu” lub „w grudniu po zdobyciu Nysy udzieliłem komunii”. W 1742 r. w lutym regiment otrzymał rozkaz wymarszu. Na polecenie płk. von Kyaú kapelan kupił w Legnicy cynowy kielich (poprzedni stracił podczas kampanii w Czechach) i pudełko hostii za 1 talar 8 groszy. Rok 1743 upłynął bez ważniejszych wydarzeń, regiment przebywał w swoim garnizonie, rozlokowany w Nowym Miasteczku, tam stacjonował szwadron płk. von Kyaú, w Polkowicach – szwadron kpt. von Nassaua, w Kożuchowie – kpt. von Frodevillego oraz w Zielonej Górze – kpt. von Herzberga. W 1744 r. regiment otrzymał nowe naczynia liturgiczne. Kupiono wówczas srebrny kielich za 43 talary i 5 groszy, srebrny kielich mszalny za 42 talary i 8 groszy, srebrny pojemnik na hostię za 12 talarów i 12 groszy oraz chusty kościelne, futerały do sprzętów, co łącznie kosztowało 146 talarów i 18 groszy. Z tego roku pochodzą również dwie interesujące notatki: w czerwcu, lipcu oraz sierpniu na rozkaz przełożonego dragonowi Bruntzelowi seniorowi wypłacono alimenty dla jego dzieci, których matka zmarła – otrzymywał on tygodniowo 4 grosze. Natomiast druga notatka dotyczyła pobytu w pałdzierniku w obozie pod Benešov w Czechach, gdzie do komunii

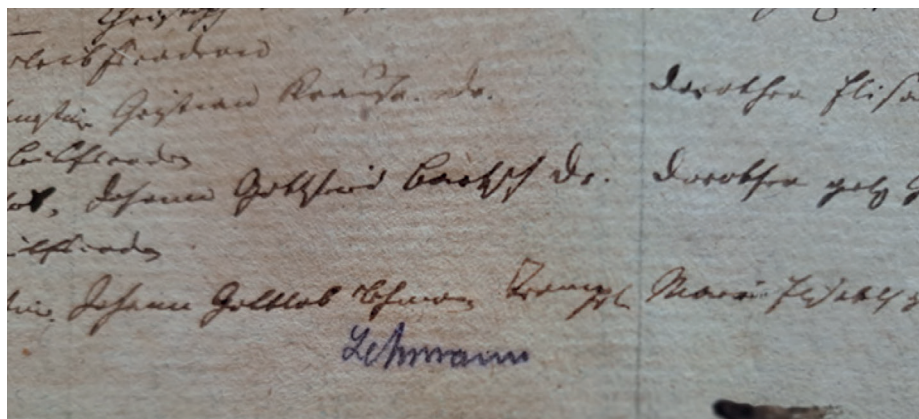
przystąpiło 500 osób. W 1747 r. pojawiła się wzmianka o zaniechaniu poboru opłat za śluby. W 1748 r. udzielono łącznie 1593 komunii (w lipcu w Szprotawie do komunii przystąpiło 175 żołnierzy, w Bytomiu – 96 osób, w Zielonej Górze – 224, w Żaganiu – 120). W 1752 r. zapisy stały się nieregularne, zrezygnowano z układu tabelarycznego. Wiadomo, że w kwietniu udzielono komunii 232 dragonom. W 1756 r. Benecker przestał prowadzić szczegółową ewidencję kosztów, odnotował natomiast cytowaną wcześniej informację o odłożeniu pieniędzy regimentowych na procent. Kolejne wyliczenia nieznanego autora dla lat 1765–1775 były ponownie prowadzone w formie tabelarycznej, w części zasadniczej tabeli podawano rok oraz datę dzienną, kiedy poszczególnym szwadronom udzielano komunii, przy czym nie wymieniano jej liczby, tylko w osobnej kolumnie sumę wydatkowanych na jej kupno pieniędzy.

Ostatnią częścią omawianej księgi był załącznik zatytułowany *Królewskie rozporządzenia Konsystorza Polowego* (*Königliche Verordnungen des Feldkonsistorium*). Porównując pismo tej części z poprzednimi zapisami, można przypisać jej autorstwo Sadewasserowi. Początek stanowiło krótkie wprowadzenie, w którym autor zaznaczył, że cytowane przez niego akty prawne są streszczeniem aktów drukowanych w *Corpus Constitutionum Marchicarum*, oraz podał informację o Konsystorzu Polowym, któremu podlegali kapelani polowi oraz wszystkie sprawy związane z rozdawnictwem sakramentów w armii pruskiej. Łącznie zacytował 10 dokumentów. Pierwszym był cyrkularz z 1720 r. skierowany do wszystkich pruskich regimentów piechoty i kawalerii, który nakładał na dowodzącego obowiązek zgłoszenia wakatu na stanowisku duchownego i akceptację proponowanego przez Konsystorz kapelana. Kolejny mówił o podległości kapelanów wobec tej instytucji. Trzeci z prezentowanych dokumentów był streszczeniem rozkazu dla Konsystorza, zgodnie z którym udzielać sakramentów żołnierzom mogą wyłącznie wskazani do tego kapelani polowi. Kolejne stanowiły niejako uzupełnienie poprzedniego i informowały, że sakramentów nie powinien udzielać duchowny spełniający posługę dla ludności cywilnej oraz że komendant regimentu nie może zezwolić żołnierzom na chrzest i ślub u tegoż. Nieco odmienny treściowo jest przedostatni dokument, stwierdzający konieczność osobistego stawiennictwa nupturientów przed posługującym w regimencie duchownym w przypadku, gdy są oni katolikami lub wyzna-

Fot. 5. Wydatki na hostię i wino mszalne z lat 1765–1775

nia reformowanego. Dziesiąty akt zakazuje wydawania jakichkolwiek zaświadczeń przed ślubem i nakazuje konieczność zgłoszenia go zwierzchnikowi oraz duchownemu.

Druga księga kościelna zawierająca chrzty z lat 1769–1806, śluby z lat 1769–1806 oraz rejestr zmarłych z okresu 1798–1806 była, jak wspomniano, odrębną pozycją archiwalną³³. Na stronie tytułowej widnieje informacja, że jednostka dotyczy regimentu dragonów nr 11 von Kraffta. Generał major von Krafft był ostatnim głównodowodzącym regimentu. Księga jest bardzo dobrze zachowana. Była prowadzona przez pięć osób. Pierwszym autorem był Johann Georg Weidner³⁴, który odpowiadał za zapisy w latach 1769–1778, druga osoba i kolejna z lat 1790–1792 pozostały bezimienne, z kolei czwarty posługujący od 1792 do 1795 r. nosił nazwisko Koehler, piątą osobą był kapelan o nazwisku Lehmann, który sprawował posługę w regimencie od połowy 1795 do 1804 r.

Fot. 6. Podpis kapelana Lehmana, ostatniego autora źródła

³³ GStA PK, VIII. HA MKB, sygn. 2001.

³⁴ Poznajemy jego nazwisko przy okazji wpisu z 9 sierpnia 1774 r., kiedy przyszedł na świat i został ochrzczony Friedrich Wilhelm Bogislaus Franciscus, syn Franza Gustava von Mitzlaffa, generała majora i szefa tego regimentu. Ponadto: J. G. Bertoch, op. cit., s. 60–68.

Chrzty ujęte w drugiej księdze kościelnej regimentu dragonów obejmują okres 37 lat. W pierwszym 10-leciu (od 1769 do 1778 r.) forma i treść nie uległy zmianie w porównaniu z zapisami chrztów z księgi pierwszej. Johann Georg Weidner prowadził notatki bardzo drobnym charakterem pisma (fot. 7a). Liczba ochrzczonych dzieci nie wykazywała znacznych odchyleń. W 1769 r. ochrzczono łącznie 28 dzieci. Najniższa wartość w przedstawionym czasie wynosiła 17 dla 1771 r. Natomiast w 1776 r. ochrzczono najwięcej niemowląt – 34 osoby.

W omawianym okresie uwagę zwraca znaczna liczba nieślubnych dzieci. W 1774 r. odnotowano 5 dzieci nieślubnych (*uneheliche*). Przy dzieciach spoza związku podawano najpierw personalia matki, następnie chrzestnych i dopiero na końcu nazwisko osoby uznanej za ojca (*hat zum Vater angegeben*). W 1775 r. podano 4 nieślubnych dzieci, w 1776 r. – 3, w 1777 r. – 11, w tym raz nieślubne dwojaczki³⁵. W 1778 r. zatrudniono nowego kapelana, który pracował do 1790 r. Pisał niemalże kaligraficznie (fot. 7b). Dzieciątku nie nadano imienia, zapewne zmarło zaraz po urodzeniu. W styczniu 1787 r. urodziło się kolejne dziecko pułkownika – syn Guido Arbogastus Rudolf, ochrzczony 1 lutego. Rodzicami chrzestnymi byli gen. Friedrich Leopold von Bosse (w zastępstwie mjr von Uechtritz) oraz podpułkownik kawalerii, adiutant przyboczny króla von Bischofswerder (w zastępstwie mjr von Pollniz). W 1788 r. pojawiła się adnotacja o wyznaniu, choć nie była podawana przy wszystkich. W tym roku urodziło się 16 dzieci, w tym odnotowano 5 osób wyznania katolickiego, 1 ewangelika.

³⁵ Kwestia dzieci nieślubnych w armii pruskiej znalazła omówienie w literaturze dopiero od lat 30. XIX w., kiedy pojawiły się dokładniejsze dane dotyczące zjawiska. Dla armii staropruskiej ograniczone omówienie zjawiska: B. Engelen, op. cit., s. 186–187. Kwestia dzieci nieślubnych w garnizonie w Moguncji znalazła omówienie w pracy: S. Dumont, *Soldaten und Mainzerinnen in der Festung Mainz 1816–1866*, Mainz 2010, s. 57–69.

r769.

27.6. januar. ist selbige geliebten und 29 1/2 jrd. gekräft. worden
wie Christhaden Johann Dornheck
desen Mutter Christen v. Madersheim, bey den Erb. H. H.
als Mutter So. Dornheck Elisabeth, nebst Schwestern.
als Mutter
1. So. Maria Dornheck, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
2. So. Maria Elisabeth, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
3. So. Maria, Mith. Joh. Bapt. Schwaner, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
4. Mith. Joh. Georg, Neukirch, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
5. So. Christen Neukirch, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
27.6. januar. ist selbige geliebten und 29 1/2 jrd. gekräft. worden
wie Christhaden Carl Schuster
desen Mutter Joh. Schuster, bey dem Erb. H. H.
als Mutter So. Anna Sabine, nebst Schwestern.
als Mutter
1. So. Dornheck Elisabeth, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
2. So. Maria, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
3. So. Maria, Mith. Joh. Bapt. Schwaner, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
4. Mith. Schwaner, Mith. Joh. Bapt. Schwaner, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
5. So. Carl, Mith. Schuster, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
27.6. januar. ist selbige geliebten und 29 1/2 jrd. gekräft. worden
wie Christhaden Johann Dornheck
desen Mutter Joh. Schuster, bey dem Erb. H. H.
als Mutter So. Anna Sabine, nebst Schwestern.
als Mutter
1. So. Dornheck Elisabeth, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
2. So. Maria, Mith. Georg David Bachmayer, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
3. So. Maria, Mith. Joh. Bapt. Schwaner, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
4. Mith. Schwaner, Mith. Joh. Bapt. Schwaner, bey dem v. Madersheim selbige Mutter
5. So. Carl, Mith. Schuster, bey dem v. Madersheim selbige Mutter

1. Anna Elisabeth, Martin Gramsch, Bergens und Farnsworths altes Hof-
 2. Josef Gottfried Weitzel, 1. d. 2. Gemeindeführer d. 1. d. 2. d. 3. d. 4. d. 5. d. 6. d. 7. d. 8. d. 9. d. 10. d. 11. d. 12. d. 13. d. 14. d. 15. d. 16. d. 17. d. 18. d. 19. d. 20. d. 21. d. 22. d. 23. d. 24. d. 25. d. 26. d. 27. d. 28. d. 29. d. 30. d. 31. d. 32. d. 33. d. 34. d. 35. d. 36. d. 37. d. 38. d. 39. d. 40. d. 41. d. 42. d. 43. d. 44. d. 45. d. 46. d. 47. d. 48. d. 49. d. 50. d. 51. d. 52. d. 53. d. 54. d. 55. d. 56. d. 57. d. 58. d. 59. d. 60. d. 61. d. 62. d. 63. d. 64. d. 65. d. 66. d. 67. d. 68. d. 69. d. 70. d. 71. d. 72. d. 73. d. 74. d. 75. d. 76. d. 77. d. 78. d. 79. d. 80. d. 81. d. 82. d. 83. d. 84. d. 85. d. 86. d. 87. d. 88. d. 89. d. 90. d. 91. d. 92. d. 93. d. 94. d. 95. d. 96. d. 97. d. 98. d. 99. d. 100. d. 101. d. 102. d. 103. d. 104. d. 105. d. 106. d. 107. d. 108. d. 109. d. 110. d. 111. d. 112. d. 113. d. 114. d. 115. d. 116. d. 117. d. 118. d. 119. d. 120. d. 121. d. 122. d. 123. d. 124. d. 125. d. 126. d. 127. d. 128. d. 129. d. 130. d. 131. d. 132. d. 133. d. 134. d. 135. d. 136. d. 137. d. 138. d. 139. d. 140. d. 141. d. 142. d. 143. d. 144. d. 145. d. 146. d. 147. d. 148. d. 149. d. 150. d. 151. d. 152. d. 153. d. 154. d. 155. d. 156. d. 157. d. 158. d. 159. d. 160. d. 161. d. 162. d. 163. d. 164. d. 165. d. 166. d. 167. d. 168. d. 169. d. 170. d. 171. d. 172. d. 173. d. 174. d. 175. d. 176. d. 177. d. 178. d. 179. d. 180. d. 181. d. 182. d. 183. d. 184. d. 185. d. 186. d. 187. d. 188. d. 189. d. 190. d. 191. d. 192. d. 193. d. 194. d. 195. d. 196. d. 197. d. 198. d. 199. d. 200. d. 201. d. 202. d. 203. d. 204. d. 205. d. 206. d. 207. d. 208. d. 209. d. 210. d. 211. d. 212. d. 213. d. 214. d. 215. d. 216. d. 217. d. 218. d. 219. d. 220. d. 221. d. 222. d. 223. d. 224. d. 225. d. 226. d. 227. d. 228. d. 229. d. 230. d. 231. d. 232. d. 233. d. 234. d. 235. d. 236. d. 237. d. 238. d. 239. d. 240. d. 241. d. 242. d. 243. d. 244. d. 245. d. 246. d. 247. d. 248. d. 249. d. 250. d. 251. d. 252. d. 253. d. 254. d. 255. d. 256. d. 257. d. 258. d. 259. d. 260. d. 261. d. 262. d. 263. d. 264. d. 265. d. 266. d. 267. d. 268. d. 269. d. 270. d. 271. d. 272. d. 273. d. 274. d. 275. d. 276. d. 277. d. 278. d. 279. d. 280. d. 281. d. 282. d. 283. d. 284. d. 285. d. 286. d. 287. d. 288. d. 289. d. 290. d. 291. d. 292. d. 293. d. 294. d. 295. d. 296. d. 297. d. 298. d. 299. d. 300. d. 301. d. 302. d. 303. d. 304. d. 305. d. 306. d. 307. d. 308. d. 309. d. 310. d. 311. d. 312. d. 313. d. 314. d. 315. d. 316. d. 317. d. 318. d. 319. d. 320. d. 321. d. 322. d. 323. d. 324. d. 325. d. 326. d. 327. d. 328. d. 329. d. 330. d. 331. d. 332. d. 333. d. 334. d. 335. d. 336. d. 337. d. 338. d. 339. d. 340. d. 341. d. 342. d. 343. d. 344. d. 345. d. 346. d. 347. d. 348. d. 349. d. 350. d. 351. d. 352. d. 353. d. 354. d. 355. d. 356. d. 357. d. 358. d. 359. d. 360. d. 361. d. 362. d. 363. d. 364. d. 365. d. 366. d. 367. d. 368. d. 369. d. 370. d. 371. d. 372. d. 373. d. 374. d. 375. d. 376. d. 377. d. 378. d. 379. d. 380. d. 381. d. 382. d. 383. d. 384. d. 385. d. 386. d. 387. d. 388. d. 389. d. 390. d. 391. d. 392. d. 393. d. 394. d. 395. d. 396. d. 397. d. 398. d. 399. d. 400. d. 401. d. 402. d. 403. d. 404. d. 405. d. 406. d. 407. d. 408. d. 409. d. 410. d. 411. d. 412. d. 413. d. 414. d. 415. d. 416. d. 417. d. 418. d. 419. d. 420. d. 421. d. 422. d. 423. d. 424. d. 425. d. 426. d. 427. d. 428. d. 429. d. 430. d. 431. d. 432. d. 433. d. 434. d. 435. d. 436. d. 437. d. 438. d. 439. d. 440. d. 441. d. 442. d. 443. d. 444. d. 445. d. 446. d. 447. d. 448. d. 449. d. 450. d. 451. d. 452. d. 453. d. 454. d. 455. d. 456. d. 457. d. 458. d. 459. d. 460. d. 461. d. 462. d. 463. d. 464. d. 465. d. 466. d. 467. d. 468. d. 469. d. 470. d. 471. d. 472. d. 473. d. 474. d. 475. d. 476. d. 477. d. 478. d. 479. d. 480. d. 481. d. 482. d. 483. d. 484. d. 485. d. 486. d. 487. d. 488. d. 489. d. 490. d. 491. d. 492. d. 493. d. 494. d. 495. d. 496. d. 497. d. 498. d. 499. d. 500. d. 501. d. 502. d. 503. d. 504. d. 505. d. 506. d. 507. d. 508. d. 509. d. 510. d. 511. d. 512. d. 513. d. 514. d. 515. d. 516. d. 517. d. 518. d. 519. d. 520. d. 521. d. 522. d. 523. d. 524. d. 525. d. 526. d. 527. d. 528. d. 529. d. 530. d. 531. d. 532. d. 533. d. 534. d. 535. d. 536. d. 537. d. 538. d. 539. d. 540. d. 541. d. 542. d. 543. d. 544. d. 545. d. 546. d. 547. d. 548. d. 549. d. 550. d. 551. d. 552. d. 553. d. 554. d. 555. d. 556. d. 557. d. 558. d. 559. d. 560. d. 561. d. 562. d. 563. d. 564. d. 565. d. 566. d. 567. d. 568. d. 569. d. 570. d. 571. d. 572. d. 573. d. 574. d. 575. d. 576. d. 577. d. 578. d. 579. d. 580. d. 581. d. 582. d. 583. d. 584. d. 585. d. 586. d. 587. d. 588. d. 589. d. 590. d. 591. d. 592. d. 593.

Fot. 7. Zapisy prowadzone przez Johanna Georga Weidnera (a), zapisy nieznanego z nazwiska kapelana z lat 1778–1790 (b)

Kolejny rozpatrywany okres jest pełen wahań. Rozpoczął się porównywalną do okresu poprzedniego liczbą 14 udzielonych sakramentów, jednak już w 1790 r. nastąpił spadek do poziomu zaledwie czterech chrztów. W kwietniu 1790 r. w związku z zaostrzającą się sytuacją w stosunkach między koalicją prusko-angielsko-holenderską a Rosją i Austrią król zarządził gotowość marszową. Regiment dragonów nr 11 wszedł w skład II Korpusu Armijnego i do połowy października znajdował się poza miastami garnizonowymi³⁶. Należy brać również pod uwagę inny powód, który ujawniają bardzo lakoniczne informacje o chrztach. W 1790 r. zapisów dokonywał inny autor. Być może angaż kapelana się przedłużał i nie zjawił się on w regimencie bezpośrednio po odejściu poprzednika. Natomiast już rok później udzielono omawianego sakramentu 25 dzieciom, w roku następnym – 26. Później ta liczba się zmniejszała, w 1795 r. wyniosła pięć chrztów. Należy zaznaczyć, że był to okres konfliktu z Francją (1792–1795). Wówczas jednostka stoczyła bitwę pod Kirn (1793 r.) oraz brała udział w licznych potyczkach, m.in. w 1794 r. pod Bosenheim, Inkebach, Trippstadt oraz w bitwie pod Winnweiler³⁷. Po zakończeniu konfliktu i powrocie dragonów do miejsc stacjonowania przez następne dwa lata udzielono po 16 chrztów w każdym roku, natomiast w 1798 r. nastąpił zaskakujący skok urodzin. Wówczas podano do chrztu 71 dzieci. Jeszcze więcej wskazują lata 1799–1806. Początek tego okresu to aż 91 udzielonych sakramentów, rok kolejny – 96, 1801 r. – 95, następnie 78, w 1803 r. zanotowano rekordową wartość 99, po czym notowania uległy zachwianiu i wynosiły kolejno: 41, 86, 17. Ostatnia liczba przypadała na czas eskalacji konfliktu z Francją. Wprawdzie prowadzono jeszcze zapisy chrztów, ale dokonywano ich na luźnych kartkach, które zapewne potem wpięto w poszyt. W rejestrze nie zachowano chronologii, np. dzieci urodzone w marcu wpisano za tymi z czerwca. Od 26 lutego 1801 r. zmienił się zapis zgłoszeń. Wprowadzono tabelkę z ośmioma kolumnami, w których zapisywano kolejno: datę urodzenia, datę chrztu, imię dziecka, imiona i nazwiska rodziców, w przypadku ojca również przynależność do określonego oddziału; religię, płeć męską lub żeńską

³⁶ C. Jany, *Armia Fryderyka Wielkiego...*, s. 229–236.

³⁷ G. Gieraths, op. cit., s. 257; F. R. von Rothenburg, *Die Schlachten der Preussen und ihrer Verbündeten von 1741 bis 1815*, Berlin 1846, s. 13–14.

oraz imiona i nazwiska rodziców chrzestnych. W 1801 r. na 95 urodzonych dzieci 41 było luteranami, 23 katolikami, 14 ewangelikami, 1 dziecko zostało ochrzczone w wyznaniu reformowanym, przy pozostałych brak danych. 27 stycznia 1798 r. w Szprotawie przyszedł na świat Friedrich Albert, którego ojcem był mjr Friedrich von Friederici, a matką Juliana, pierwszymi chrzestnymi byli gen. mjr Ludwig von Voß, dowódca regimentu, i jego żona Wilhelmina. Jak wspomniano wcześniej, często głównodowodzący regimentem lub szwadronem był powoływany na rodzica chrzestnego dziecka podwładnego. Tworzyło to zawodowo-towarzyskie powiązania wśród społeczności garnizonowych, utrwalało poczucie wspólnotowości. Wzajemne więzi były szczególnie ważne w okresach wojny, kiedy żołnierze byli narażeni na duże niebezpieczeństwo. Rok później, 4 kwietnia, także w Szprotawie urodziła się Bianca Amalia, której ojcem był wspomniany mjr von Friederici. I ponownie chrzestnymi byli gen. von Voß i jego żona. Kolejne dziecko majora urodziło się 28 maja 1800 r. Był to syn Friedrich Wilhelm, chrzestnymi byli członkowie rodziny von Steinmann, z której pochodziła matka chłopca.

Śluby, o zawarciu których informowała druga księga kościelna, ujmują sakramenty z lat 1769–1806. Przykładem zapisu może być pierwsza notatka o treści: „Zaświadczenie o ślubie otrzymali Christian Lange dragon w szwadronie majora von Uechtritz, syn Johanna Georga Lange komornika z Siecieborzyc wraz z Elisabeth Fischerin z domu Muckin wdową po cieśli Fischer z Siecieborzyc”. Nazwisko mężczyzny podkreślono. Treść zapisywana w tej księdze była taka sama jak w księdze poprzedniej. W okresie od 1769 do 1778 r. liczba ślubów nie była mocno zróżnicowana, wahała się między 27 a 32. Wyjątek stanowił 1770 r., kiedy ślubu udzielono 46 parom, oraz rok następny, kiedy zaledwie 11 par postanowiło zawrzeć sakrament małżeństwa. Następne 10-lecie rozpoczęło się 38 ślubami, a zakończyło w 1788 r. 33. Najmniej – 25 związków – zawarto w 1785 r., najwięcej – 84 – w 1784 r. Podobnie jak w poprzednim okresie tych najwyższych wartości nie można wytłumaczyć zbliżającymi się konfliktami wojennymi, których zapowiedzi wpływały na przyspieszenie decyzji o ślubie. W 1784 r. zmieniono formę zapisu, wprowadzając tabelkę składającą się z trzech kolumn. W pierwszej z nich podano numer porządkowy, w drugiej datę, w trzeciej dane nupturientów, np. „dragon ze szwadronu przyboczne-

go Johann George Laimbach z Neu Brunslar w Hesji z Johanną Rosiną El-snerin z Zielonej Góry”. Kolejny okres, od 1789 do 1798 r. włącznie, był z kolei bardzo burzliwy. Rozpoczął się 44 ślubami, ale już rok później było ich tylko 27. Regiment przebywał wówczas w stanie mobilizacji na Śląsku, po jego powrocie w 1791 r. pobrało się już 70 par. Następnie wojna z Francją pokrzyżowała plany młodych ludzi i tylko 23 nupturientów stawilo się przed kapelanem. Należy dodać, że narzeczeni zawsze w pierwszej kolejności musieli pozyskać zgodę dowódcy jednostki. W dwóch kolejnych latach brak danych, regiment przebywał poza garnizonem, 14 września 1793 r. brał udział w bitwie pod Pirmasens, 30 listopada tego roku pod Kaiserslauten³⁸. W 1795 r. omawianego sakramentu udzielono 40 osobom, dwa kolejne lata stanowiły trudno wytłumaczalny wyjątek. W 1796 r. pobrało się 118 par, rok potem – 111. Dziesięciolecie zakończył wynik 60 związków. Ostatni i najkrótszy z prezentowanych okresów, lata 1799–1806, przedstawiał następujące wartości: 1799 r. – 75, 1800 r. – 53, 1801 r. – 42, 1802 r. – 63, 1803 r. – 52, 1804 r. – 33, 1805 r. – 30, 1806 r. – 11 ślubów. W 1806 r. wprowadzono zapis tabelaryczny ujmujący numer porządkowy wraz z adnotacją wskazującą jednostkę żołnierza, imię i nazwisko nupturienta, ponownie jednostkę, religię (nie zawsze), miejsce urodzenia, wiek, stan, nazwisko kobiety, jej religię, miejsce urodzenia, wiek, datę wykonania zapisu oraz uwagi. Ostatnia kolumna była pozbawiona notatek.

Ostatnią pozycją ujętą w drugiej z prezentowanych ksiąg są zgony żołnierzy i członków rodzin żołnierskich regimentu dragonów nr 11.

Rejestr zmarłych obejmował okres zaledwie ośmiu lat. Wykonano go w tabelce z siedmioma kolumnami, w których kolejno odnotowano: numer porządkowy, dzień pochówku, imię, nazwisko, stan, zamieszkanie i *Gerwerbe*, czyli wykonywany zawód, dalej była kolumna z podaniem wieku, dwie kolumny poświęcono na płeć męską lub żeńską, ostatnia zawierała uwagi o „różnej naturze śmierci i grasujących chorobach”. Nazwisko zmarłego podkreślano innym kolorem. Od 1801 r. zapisy prowadził kapelan Lehmann, nieco inna była również tabela, do której wprowadzano dane

³⁸ J. A. R. von Grawert, *Ausführliche Beschreibung Der Schlacht Bei Pirmasenz, Den 14. September 1793 In Drei Abschnitten, Nebst Einem Bataillen-Plan Und Dazu Gehöriger General-Charte*, Potsdam 1796, s. 35, 42.

Signal		in der Dragonen-Regim. und zu unsern, Pferd, Schenken und Berwerbe etc.	
1.	24 ^{te} Febr. 1798.	Hans Friedrich <u>Chudy</u> begangen bei Gerdon als Major von <u>Lebenstock</u> in <u>Kriegsart</u> .	
2.	2. 11. Febr. 1798.	Friedrich <u>Albrecht</u> <u>H.</u> begangen bei Gerdon als Major von <u>Friedrich</u> in <u>Kriegsart</u> und <u>Lebenstock</u> zu <u>Lebenstock</u> .	
3.	2. 12 ^{te} Febr. 1798.	der Major <u>Lebenstock</u> <u>H.</u> begangen bei Gerdon als Major von <u>Lebenstock</u> in <u>Kriegsart</u> und <u>Lebenstock</u> zu <u>Lebenstock</u> .	
4.	2. 8. Febr.	der Major <u>Hans George</u> <u>Huebner</u> begangen bei Gerdon als Major von <u>Lebenstock</u> in <u>Kriegsart</u> und <u>Lebenstock</u> zu <u>Lebenstock</u> .	

Alter	Männlich	Erstgeb.	Druckereyen
mit der	Erstgeb.		über die verschiedenen Druckereyen und erschienenen Druckereyen.
Fahren		1.	<u>Druckereyen</u> .
		1.	zu <u>Lebenstock</u> .
		1.	<u>Druckereyen</u> .

Fot. 8. Tabela zgonów żołnierzy i członków rodzin żołnierskich regimentu dragonów nr 11

o osobach zmarłych. Poza informacjami, które występowały w poprzedniej tabeli, dodano miejsce śmierci. W 1805 r. zapisy o śmierci były bardzo nieregularne, nie ujmowano ich w tabelę, od 6 czerwca tego roku nie uwzględniano płci zmarłych. Rok później powrócono do tabelarycznej formy zapisu. Pierwszy zapis, z 4 lutego 1798 r., dotyczył Hansa Friedricha Schulza, dragona w szwadronie mjr. von Rebenstocka w Kożuchowie, mężczyzny, który zmarł na suchoty. Drugi, z 11 lutego tego roku, mówił o Friedrichu Albercie, synu mjr. von Friedericiego ze Szprotawy, który zmarł na skutek drgawek, przeżywszy trzy tygodnie. Ograniczony okres prowadzenia spisu nie pozwala na chociażby pobieżną analizę śmiertelności. W 1798 r. zmarły 22 osoby, 1799 r. – 29, 1800 r. – 59, 1801 r. – 42, 1802 r. – 37, 1803 r. – 34, 1804 r. – 18, 1805 r. – 45, 1806 r. – 23. W wykazie zaskakuje 1800 r. z wysokim wskaźnikiem zgonów – dodajmy – niespowodowanych wypadkami na froncie.

Ostatnia z prezentowanych ksiąg kościelnych regimentu dragonów nr 11 stanowiąca, jak dwie poprzednie, odrębną jednostkę archiwalną zdecydowanie odbiega pod względem zawartości od ksiąg z lat 1741–1768 i 1769–1806³⁹. Jest zbiorem luźnych kartek wpiętych w poszyt, relacjonujących chrzty i zgony w latach 1802–1809 w szwadronie dragonów w Szprotawie. Pomijając lata konfliktu z Francją, które tłumaczą mocno zdekompletowaną zawartość, zastanawiająca jest treść poświęcona zaledwie jednemu z pięciu szwadronów regimentu. W literaturze przedmiotu zupełnie brakuje informacji o tym, że każdy ze szwadronów miał osobną księgę z sakramentami. Z praktycznego punktu widzenia wydaje się to wysoce prawdopodobne, szwadrony były przecież rozlokowane w różnych miastach i obecność kapelana w kilku miejscach jednego dnia była wykluczona. Treści zapisów z poprzednich ksiąg jasno wskazują takie dni, w których w całej jednostce udzielono kilku lub kilkunastu sakramentów. Można zatem przypuszczać, że mamy do czynienia ze swoistą formą brudnopisu bądź zapisów przejściowych.

Zapisy w trzeciej księdze kościelnej regimentu obejmują chrzty (1802–1809) i zgony. Chrzty rozpoczyna adnotacja z 16 marca 1802 r., umieszczona w tabeli z czterema kolumnami. Pierwsza z nich podawała liczbę porząd-

³⁹ GStA PK, VIII. HA MKB, sygn. 2041.

kową wraz z datą dzienną, druga informacje dotyczące sakramentu, trzecia odnotowywała płeć dziecka ze związku małżeńskiego, czwarta płeć chrzczonego dziecka spoza związku. Przykładem może być zapis z 25 października 1802 r. Wówczas Georg Friedrich Kloß, dragon w regimencie von Voßa i w tutejszym szwadronie, oraz Anna Maria z domu Sigerman ochrzcili córkę Beate Christine. Zanotowano trzech rodziców chrzestnych: Beate Catharine Johannin, Adama Vosina oraz Gottlieba Vogta. W 1802 r. ochrzczono 15 dzieci, w kolejnym – 13, w 1804 r. – 12, następnie 14, w 1806 r. – 4, w 1807 r. – 8, rok później – 3 i w 1809 r. – 2.

Adnotacje dotyczące śmierci żołnierzy i członków ich rodzin również wprowadzano do tabeli z siedmioma kolumnami. W pierwszej z nich podawano datę zgonu, druga ujmowała imię, nazwisko, stopień wojskowy oraz jednostkę, trzecia wiek, kolejne dwie płeć, następna była zatytułowana *suma*, ostatnia podawała przyczynę zgonu. Wpisy były robione chaotycznie, zgony z 1805 r. zapisywano wraz ze zgonami z 1803 i 1804 r.

*

Przedstawienie prezentowanych źródeł w postaci trzech ksiąg kościelnych stanowi pierwszy krok do poznania historii regimentu dragonów nr 11. O możliwym wykorzystaniu źródła w różnych aspektach historycznego poznania pisano na wstępie. Uzyskany obraz życia sakramentalnego regimentu dragonów nr 11, bez wątpienia ważny dla poznania historii jednostki, nabierze innego znaczenia po włączeniu go w szerszy, śląski kontekst. Powinno temu służyć poznanie pozostałych ksiąg kościelnych regimentów pruskich stacjonujących na Śląsku, przechowywanych w GStA PK, a następnie wpisanie wyników analizy treści źródeł we wspomnianą śląską perspektywę. Uzyskane w ten sposób wnioski mogą stanowić nieoceniony materiał do poznania życia sakramentalnego żołnierzy w XVIII w., a następnie ich życia religijnego oraz cenny materiał do badań nad specyfiką społeczeństwa garnizonowego na Śląsku we wskazanym okresie.